

بررسی ارتباط عملکردی سکونتگاههای خودرو

اطراف کلانشهر تهران*

دکتر اسفندیار خراط زبردست**

چکیده

در سه دهه گذشته کشورهای در حال توسعه با رشد فزاینده جمعیت شهری مواجه بوده‌اند. اغلب این رشد جمعیت شهری در حاشیه کلانشهرها و شهرهای بزرگ این کشورها اتفاق افتاده است. تحولات جمعیتی منطقه کلانشهری تهران نیز نشان می‌دهد که در سه دهه گذشته جمعیت شهر تهران تنها ۲/۳ برابر و جمعیت پیرامونی منطقه کلانشهری تهران ۷/۸ برابر شده است. یعنی بخش عمده اضافه جمعیت منطقه کلانشهری تهران در مناطق پیرامونی آن ساکن شده‌اند. از طرفی دیگر در طی بیست سال ۷۵-۱۳۵۵، حدود ۴۰ درصد از ۵ میلیون نفر اضافه جمعیت منطقه کلانشهری تهران بطور غیررسمی در آن ساکن شده‌اند. توسعه پراکنده و نابسامان منطقه مسائل و مشکلات عدیده اجتماعی، فرهنگی، محیطی و سیاسی را پدید آورده است.

این مطالعه برای بررسی برخی از ویژگیهای اجتماعی و اقتصادی سکونتگاههای خودرو حاشیه کلانشهر تهران و مشخصاً برای پاسخگویی به سئوالات زیر انجام شده است:

۱. ارتباط عملکردی اینگونه سکونتگاهها بیشتر با نواحی روستائی است و یا با کلانشهر تهران؟
۲. ساکنین اینگونه سکونتگاهها در چه نوع فعالیتهای اقتصادی (رسمی، غیررسمی) مشارکت دارند؟

برای دستیابی به اهداف این مطالعه، ۳ سکونتگاه خودرو اطراف ۳ محور عمده ارتباطی تهران بصورت تصادفی انتخاب گردید: باقرآباد در محور جاده ورامین، صالح آباد در محور جاده ساوه و خاتون آباد در محور جاده خراسان. برای دریافت اطلاعات مورد نظر در این مطالعه پرسشنامه‌ای تنظیم و این پرسشنامه برای ۲۰۶ خانوار انتخاب شده، بصورت نمونه‌گیری سیستماتیک از ۳ سکونتگاه خودرو انتخاب شده، تکمیل گردید. تحلیل اطلاعات بدست آمده، نتایج ذیل را دربر داشته است:

ارتباط عملکردی سکونتگاههای مورد بررسی بیشتر با کلانشهر تهران است و نه با مناطق روستائی؛ و اینکه اغلب ساکنین سکونتگاههای مورد بررسی در فعالیتهای غیررسمی شاغل هستند.

کلید واژه:

ارتباط عملکردی، سکونتگاههای خودرو، کلانشهر، حاشیه، اسکان غیررسمی، ویژگیهای اجتماعی، ویژگیهای اقتصادی.

* این مقاله از طرح پژوهشی «بررسی گسترش سکونتگاههای خودرو اطراف کلانشهر تهران» بشماره ۴۱۱/۱/۲۷۸ دانشگاه تهران استخراج شده است.

** استادیار گروه آموزشی شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا - دانشگاه تهران.

۱. مقدمه - طرح مسئله:

در حالی که رشد شهرنشینی در بیست سال گذشته در کشورهای توسعه یافته تثبیت شده و یا حتی در برخی از آنها کاهش یافته، در کشورهای در حال توسعه نرخ رشد جمعیت شهری بشدت افزایش یافته است (Browder et al, 1995: 311). در فاصله سالهای ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۳ جمعیت شهری این کشورها ۳ برابر شده است (Gugler, 1997: 43). مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که اغلب رشد جمعیت شهری در حاشیه کلانشهرها و شهرهای بزرگ کشورهای در حال توسعه صورت می‌پذیرد. «حدود ۴۲ درصد جمعیت شهری کشورهای جهان سوم در سکونتگاههای غیررسمی حاشیه شهرها زندگی می‌کنند.» (Browder et al, 1995: 311)

بررسی تحولات جمعیتی منطقه کلانشهری تهران^(۱) در دوره سی ساله ۱۳۴۵-۷۵ نشان می‌دهد که جمعیت منطقه کلانشهر تهران از حدود ۲/۱۳ میلیون نفر در سال ۱۳۴۵ به حدود ۱۰/۲۴ میلیون نفر در سال ۱۳۷۵ رسیده است. در این میان، سهم شهر تهران از جمعیت کل منطقه از حدود ۸۷ درصد در سال ۱۳۴۵ به حدود ۶۵/۵ درصد در سال ۱۳۷۵ کاهش یافته و در عوض جمعیت پیرامونی شهر تهران از ۱۴/۳۲ درصد (۴۱۷۸۲۹ نفر) در سال ۱۳۴۵ به حدود ۳۴/۶۷ درصد (۳۵۸۴۹۴۱ نفر) در سال ۱۳۷۵ افزایش یافته است (جدول ۱).

بررسی ارقام جدول فوق همچنین نشان می‌دهد که در طول سه دهه گذشته (۱۳۴۵-۷۵)، جمعیت شهر تهران تنها ۲/۳ برابر و جمعیت پیرامونی منطقه کلانشهری تهران ۷/۸ برابر شده است. یعنی بخش عمده اضافه جمعیت منطقه کلانشهری تهران در خارج از شهر تهران و در مناطق پیرامونی آن ساکن شده‌اند.

بررسی‌های انجام شده همچنین نشان می‌دهد که در طی بیست سال ۱۳۵۵-۷۵، «حدود ۴۰ درصد از ۵ میلیون نفر اضافه جمعیت منطقه (کلانشهری تهران) بطور غیررسمی در آن ساکن شده‌اند. بزرگترین شهرهای منطقه پس از تهران و کرج، یعنی اسلامشهر، قدس و قرچک و ... حاشیه‌نشین‌هایی بوده‌اند که بصورت غیررسمی شکل گرفته و بعداً به شهر تبدیل شده‌اند. تنها طی پنجساله ۱۳۷۵-۷۵ از ۹ شهر جدید (التاسیس) منطقه، ۴ شهر عمده آن یعنی اکبرآباد، ملارد، پاکدشت و حسن‌آباد با مجموع جمعیت حدود ۲۳۰ هزار نفر، جزء مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند. طی یکسال گذشته نیز از ۹ آبادی که به شهر تبدیل شده‌اند، ۸ آبادی در زمره مراکز حاشیه‌نشین بوده‌اند (باقرآباد، سلطان‌آباد، و ...). در حال حاضر نیز ۱۷ مرکز حاشیه‌نشین که هر یک بیش از ده‌هزار نفر جمعیت دارند، در انتظار نوبت شهر شدن هستند.»^(۲)

توسعه پراکنده و نابسامان منطقه که عمدتاً حاصل اسکان غیررسمی

گروههای کم درآمد در اراضی حاشیه‌ای و یا اطراف آبادیها و شهرها و محورهای ارتباطی منطقه بوده^(۳)، مسائل و مشکلات عدیده اجتماعی، فرهنگی، محیطی و سیاسی را پدید آورده است. پیامدهای منفی گسترش و توسعه خود بخود سکونتگاههای حاشیه کلانشهر تهران ضرورت برنامه‌ریزی و ساماندهی آنها را بیش از پیش مطرح می‌نماید. دستیابی به واقعیت‌های اجتماعی، اقتصادی و کالبدی اینگونه سکونتگاهها و جایگزینی این واقعیت‌ها با ذهنیات برنامه‌ریزی از اهمیت بسزایی برخوردار است.

مطالعات و پژوهش‌های اخیر (Browder et al, 1995; Perlman, 1986; Alsayyad, 1993; Hardoy and Satterthwhite, 1989) ضرورت بازنگری در نظریات و آراء پیشین در مورد ماهیت و ویژگیهای اینگونه سکونتگاهها را مطرح می‌کنند. بسیاری از پیش‌داوریها و قضاوت‌های پیشین در مورد خصوصیات و ویژگیهای اینگونه سکونتگاهها زیر سؤال رفته است.

در این مقاله تلاش می‌شود تا با بررسی ارتباط عملکردی سکونتگاههای خودرو حاشیه کلانشهر تهران و نیز نوع فعالیت‌های اقتصادی ساکنین اینگونه سکونتگاهها، انتخاب شده از طریق نمونه‌گیری^(۴)، برخی از نظریات اخیر مورد بازبینی قرار گیرند.

۲. اهداف مطالعه:

این مطالعه دو هدف مشخص زیر را دنبال می‌کند:^(۵)

۱. ارتباط عملکردی^(۶) اینگونه سکونتگاهها بیشتر با نواحی روستائی است و یا با کلانشهر تهران؟
۲. ساکنین اینگونه سکونتگاهها در چه نوع فعالیت‌های اقتصادی (رسمی، غیررسمی) مشارکت دارند؟

جدول ۱. تحولات جمعیتی در منطقه کلانشهری تهران، ۱۳۴۵-۱۳۷۵

مراکز جمعیتی	۱۳۴۵		۱۳۵۵		۱۳۶۵		۱۳۷۵	
	جمعیت	درصد	جمعیت	درصد	جمعیت	درصد	جمعیت	درصد
تهران	۲۷۱۹۷۳۰	۸۶/۶۸	۳۵۳۰۲۲۳	۸۶/۳۶	۶۰۴۲۵۸۴	۶۷/۲۲	۶۷۵۸۸۴۵	۶۵/۵۳
بقیه منطقه	۴۱۷۸۲۹	۱۴/۳۲	۷۱۵۳۶۸	۱۳/۶۴	۱۸۸۵۳۷۵	۲۳/۷۸	۲۵۸۴۹۴۱	۲۴/۶۷
جمع	۳۱۳۷۵۵۹	۱۰۰	۵۲۴۵۵۹۱	۱۰۰	۷۹۲۷۹۵۹	۱۰۰	۱۰۳۲۲۷۸۶	۱۰۰

مأخذ: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۶)، منطقه کلانشهری تهران؛ مسائل و مشکلات، چشم‌انداز آینده و ضرورتها، تهران، ص ۴.

۳. پیشینه پژوهش:

مطالعات زیادی در زمینه سکونتگاه‌های غیررسمی / حاشیه‌ای کشورهای در حال توسعه صورت گرفته است.^(۷) در این قسمت سعی می‌شود از میان این مطالعات، مطالبی که بیشترین ارتباط را از نظر موضوع با تحقیق حاضر داشته‌اند، یا به عبارتی دیگر مطالبی که در راستای اهداف این مطالعه هستند، بطور خلاصه ارائه شوند.

حبیبی ریشه حاشیه‌نشینی در ایران را به سالهای ۱۳۴۰ نسبت داده و معتقد است که در این سالها «برای نخستین بار مواجه با آثار و کارهایی می‌شویم که مسئله جمعیت و جوامع حاشیه‌نشین در آنها مورد بحث واقع می‌شود. وجود این آثار و کارها بدان سبب است که مسئله حاشیه‌نشینی به عنوان یک معضل اقتصادی-اجتماعی چون سدی در مقابل برنامه‌های دولت رخساره نموده است. این کارها بخوبی نشان می‌دهد که پدیده‌های تازه تولد یافته است، پدیده‌ای تا آن زمان ناشناخته. پدیده‌ای که به سرعت سرنوشت شهر را تحت تأثیر قرار داده و به عنوان یک معضل شهری و حتی سیاسی خود را مطرح می‌کند» (حبیبی، ۱۳۷۲: ۶۲).

با توجه به اهداف این پژوهش، اهم یافته‌های ایشان، که حاصل نتایج طرح پژوهشی «دگرگونی روستاهای مجاور شهرهای بزرگ و نقش آنها در نظام اسکان کشور؛ مطالعه موردی اسلامشهر» می‌باشد، بشرح زیر ارائه می‌شود:

● در مجموعه زیستی اسلامشهر طیف وسیعی از اقشار اجتماعی ساکن هستند. در محلات و یا کانونهای مرکزی «اقشار میانه حال» و در کانونها و هسته‌های دورتر و محلات حاشیه‌ای مجموعه «اقشار پائینی» ساکن می‌باشند (ص ۷۲).

● «حضور قوی اقشار میانه حال

با قیمت بسیار بالای مسکن و زمین در تهران تبیین می‌گردد. سطح کم و بیش گسترده خانه‌ها و آپارتمانهای ساخته شده در تهران، این مسکن را خارج از حیطه دسترسی اقتصاد محدود اقشار میانه حال می‌گذارد» (ص ۷۴).

● وجود زمین با قیمت‌های مناسب، نیروی کار ارزان قیمت و امکان استفاده از مصالح ساختمانی ارزان قیمت، به مهاجرین این امکان را می‌دهد که مساکن و محیط‌های مسکونی خود را در این حاشیه‌ها بنا کنند.

«در چنین شرایطی، هسته‌های روستائی قدیمی و به‌خصوص آنها که در جوار راه‌ها و جاده‌هایی که از تهران منشعب می‌شوند، صحنه قوی‌ترین و وسیع‌ترین عملیات واسطه‌گری و سوداگری واقع می‌شوند. با تغییر یافتن به شهرهای کوچک (از نقطه نظر آماری)، این کانونها خود را از یکدیگر متمایز می‌سازند. این کانونها در ارتباطی مستقیم با تهران و مکانهای کار اطراف آن قرار دارند» (ص ۶۴).

رفیعی و اطهاری در پژوهشی تحت عنوان «حاشیه‌نشینی در ایران؛ علل و راه‌حلهای» با بررسی سکونتگاههای حاشیه‌ای پیرامون ده شهر کشور به این نتیجه می‌رسند که دو کاستی عمده در نظام برنامه‌ریزی فضائی باعث بوجود آمدن پدیده اسکان غیررسمی می‌شوند:

● «عدم توجه به توان و نیازهای بخش عمده‌ای از ساکنین شهرها (کم درآمد) در برنامه‌ریزی و طراحی کالبدی.

● عدم توجه به ضرورت قرار گرفتن برنامه‌ریزی شهری در چارچوب برنامه‌ریزی منطقه‌ای» (رفیعی و اطهاری، ۱۳۷۴: ۱-۲).

پیران نیز سکونتگاههای غیررسمی در ایران را تحت عنوان موقت «آلونک‌نشینی» (تا پیدا کردن عنوانی

مناسبت‌تر) مورد مطالعه قرار داده و دیدگاههای نظری ارائه شده در این زمینه را در دو طبقه عمده «لیبرالی» و «اقتصاد سیاسی فضا» طبقه‌بندی کرده و شرایط آلونک‌نشینی در ایران را مورد بحث قرار داده است. علاوه بر طبقه‌بندی نظری که پیران ارائه داده‌اند، برخی از نتایج تحقیق ایشان، با توجه به اهداف این مطالعه بشرح زیر خلاصه می‌شود:

● پیدایش و شکل‌گیری سکونتگاههای غیررسمی (اجتماعات آلونکی) در ایران با روند شکل‌گیری اینگونه سکونتگاهها در سایر کشورها قابل مقایسه نبوده، ساخت کالبدی سکونتگاههای حاشیه‌ای در ایران به «مراتب قابل قبول‌تر از سایر کشورهاست. مورد حلبی آباد یا حلب شهرها که در سایر جوامع اکثریت دارد، در ایران نمونه‌ای استثنائی است. بدین لحاظ چنانچه با برنامه‌ای هماهنگ و جامع با مسئله برخورد شود، امکان ادغام اجتماعات آلونکی در کل شهر و جلوگیری از پیدایش اجتماعات آلونکی جدید کاملاً ممکن است (پیران، ۱۳۷۴: ۱۲۸-۱۲۶).

در این قسمت، به مطالعات انجام شده در مورد سکونتگاههای حاشیه کالبدی شهرهای کشورهای در حال توسعه پرداخته خواهد شد. برودر و همکاران فرایند شکل‌گیری و رشد سکونتگاههای خودرو حاشیه کالبدی شهرهای کشورهای در حال توسعه را بررسی کرده و به این نتیجه می‌رسند که ارائه یک گونه‌شناسی عمومی^(۸) در مورد نحوه شکل‌گیری و رشد اینگونه سکونتگاهها بسیار مشکل (و تقریباً غیرممکن) است. در برخی موارد رشد سکونتگاههای خودرو در اطراف اراضی کشاورزی و روستاهای موجود صورت می‌پذیرد و در حالت دیگر، مهاجرین روستائی به نواحی حاشیه شهرها، به‌منوان اولین مرحله از یک فرایند مهاجرتی

«روستا به شهر»، مهاجرت کرده و یک فضای اجتماعی انتقالی (ایستگاه) برای مهاجرین تازه وارد به شهر مادر ایجاد می‌کنند. در مواردی دیگر، سکونتگاههای جدید حاشیه کلانشهرها طی یک فرایند حومه‌نشینی که در آن ساکنین دراز مدت شهرها به این سکونتگاهها انتقال می‌یابند تا از اجاره کم و یا فرصت برای خرید یا احتکار زمین و ایجاد مؤسسات اقتصادی غیررسمی استفاده کنند.

بنابراین، ترکیبی از عملکردهای شهری، حومه شهری و روستائی، با نسبت‌های متفاوت و در کنار هم، در سکونتگاههای حاشیه‌ای وجود دارند (Browder et al, 1995: 312).

آنها با مروری بر متون و مطالعات انجام شده در آفریقا، امریکای لاتین و آسیا، فرایند حاشیه‌نشینی را در چهار زمینه زیر خلاصه می‌کنند:

۱. زمینه اول، اهمیت کشاورزی پیش‌شهری^(۹) را مورد توجه قرار داده (Sanyal, 1984) و بر پیوندهای روستائی با سکونتگاههای جدید واقع در حاشیه کلانشهرها (Dias, 1990; Isarnkura, 1990) تأکید دارند. این پیوند روستا - شهری خود را در اشکال مختلف جلوه می‌دهد. در آفریقا، ارتباطات و پیوندهای روستائی با اینگونه سکونتگاهها بسیار قوی است (Elkan, 1967; Jamal and Weeks, 1988) در صورتی که در امریکای لاتین، اغلب ساکنین سکونتگاههای حاشیه کلانشهرها، ساکنین مادرشهر (کلانشهر) اصلی بوده (Gilbert, 1993; Griffin and Ford, 1980) بجز کوبا، با مناطق روستائی ندارند (Slater, 1985). در آسیا، به دلیل ازدیاد تحرک و جابجائی^(۱۰) بین بخش‌های روستائی و شهری، تشخیص اقتصادی بین این دو بخش نامشخص بنظر رسیده و مفهوم دوگانگی فضائی روستائی و شهری زیر سؤال می‌رود^(۱۱) (Koppel, 1991; Jones, 1988). اندازه بخش غیررسمی شهری در

کشورهای جهان سوم، بین ۳۰ تا ۷۰ درصد جمعیت فعال شهری تخمین زده می‌شود (Browder, 1995: 313). پرلن معتقد است که سکونتگاههای بی‌ضابطه مکانهای مناسبی برای اشتغال غیررسمی می‌باشند (Perlman, 1971). ولی برودر و همکاران او معتقد هستند که اغلب ساکنین سکونتگاههای حاشیه‌ای در بخش رسمی به اشتغال مشغول هستند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که تفکر اینکه اقتصاد غیررسمی راهکار موقتی برای دستیابی به اشتغال در بخش رسمی است، همواره صحت ندارد (رفیعی و اطهاری، ۱۳۷۴). اگر ساکنین سکونتگاههای حاشیه‌ای در بخش‌های غیررسمی اشتغال دارند، از روی ناچاری نیست، بلکه اینها دانسته به اشتغال غیررسمی روی آورده‌اند. پرلن^(۱۲) تخمین می‌زند که ۲۰ الی ۳۰ درصد خانوارهای ساکن در سکونتگاههای حاشیه‌ای، اگر بخواهند، قادر به تأمین مسکن خود توسط بخش رسمی هستند، اما به دلایلی، در حاشیه‌ها ساکن هستند. او می‌گوید: «آشکار است که نه همه کارگران بخش غیررسمی در سکونتگاههای غیررسمی ساکن هستند و نه اینکه همه ساکنین سکونتگاههای حاشیه‌ای در بخش غیر رسمی مشغول بکارند» (Perlman, 1986: 41).

۲. زمینه دوم، بر اهمیت بخش غیررسمی در مناطق پیش شهری تأکید دارد (Desoto, 1988). بازتاب اقتصاد غیررسمی در اینگونه سکونتگاهها بیشتر در زمینه‌های زیر است: تولید کالاهای جزئی، چند شغلی، ساخت واحدهای مسکونی استیجاری، و خود - ساخته^(۱۳)، مشارکت در بازار وام غیررسمی (رباخواری) و اشتغال در فعالیت‌های غیرمجاز.

۳. زمینه سوم، بر ماهیت و نحوه تملک و تصرف زمین در سکونتگاههای

حاشیه‌ای تأکید دارد. نحوه تملک و تصرف زمین در اینگونه سکونتگاهها در کشورهای مختلف متفاوت است (Jenkins, 1987).

۴. زمینه چهارم، به فرایند جمعیت‌شناسی^(۱۴) که منجر به رشد اینگونه از سکونتگاهها می‌شود، می‌پردازد. در این رابطه نیز الگوی واحدی که بتواند این فرایند را توضیح دهد وجود ندارد. زیرا سکونتگاههای حاشیه‌ای به طرق مختلفی رشد و توسعه می‌یابند.

مطالعات برودر و همکاران بر روی سکونتگاههای حاشیه بانکوک، جاکارتا و سانتیاگو نشان می‌دهد که بیشتر ساکنین اینگونه سکونتگاهها شغل رسمی داشته، حقوق ثابتی دریافت کرده و مطابق قانون کار با آنها برخورد می‌شود (البته زنان از این مورد مستثنی بودند). برخلاف برداشت‌های پیشین در مورد ماهیت اینگونه سکونتگاهها که عمدتاً شبه - روستائی^(۱۵) تلقی می‌شوند، اغلب ساکنین سکونتگاههای مورد بررسی، جذب اقتصاد شهری منطقه شده و پیوندهای روستائی و فعالیت‌های کشاورزی در این سکونتگاهها تقریباً وجود ندارد.

(Browder et al, 1995: 323-324)

پرلن که حدود ۲۵ سال از عمر خود را به مطالعه سکونتگاههای غیررسمی پرداخته است در مقاله‌ای تحت عنوان «شش سوء تفاهم در مورد سکونتگاههای غیررسمی» به این نتیجه می‌رسد که درصد قابل توجهی از ساکنین سکونتگاههای غیررسمی غالباً در مشاغل رسمی مشغول بکار هستند و یا برای خود کار می‌کنند و یا ترکیبی از این دو حالت (Perlman, 1986: 41).

الصیاد ابعداد فرهنگی را در شکل‌گیری سکونتگاههای غیررسمی در خاورمیانه و امریکای لاتین مطالعه کرده و به این نتیجه می‌رسد که فرایندهای متفاوت توسعه‌های

غیررسمی در مناطق مختلف به زمینه‌ها و ویژگیهای فرهنگی متفاوت آنها برمی‌گردد که خود بازتاب فرهنگ سیاسی متفاوت آن جوامع است (Alsayyad, 1993: 40).

۴. فرضیه‌های تحقیق:

فرضیه‌های این مطالعه در ارتباط با اهداف بیان شده در قسمت ۲ این مقاله و براساس چارچوب نظری تحقیق که در قسمت بعدی ارائه خواهد شد، بشرح زیر بیان می‌شوند: (۱۶)

فرضیه یک - ارتباط عملکردی این سکونتگاهها عمدتاً با کلانشهر تهران و نه با مناطق روستائی است.

فرضیه دو - اغلب ساکنین این سکونتگاهها در فعالیتهای اقتصادی رسمی اشتغال دارند.

۵. چارچوب نظری تحقیق:

از میان نظریه‌ها و دیدگاههایی که در قسمت سوم این مقاله در مورد ویژگیهای سکونتگاههای حاشیة کلانشهرهای کشورهای در حال توسعه ارائه گردید، نظرات زیر با توجه به اهداف این مطالعه به عنوان چارچوب نظری مطالعه و برای هدایت آن انتخاب شده‌اند.

الف - از نظر ارتباط عملکردی اینگونه سکونتگاهها نظرات: ۱. حبیبی مبنی بر اینکه «این کانونها در ارتباطی مستقیم با تهران و مکانهای کار اطراف آن قرار دارند» (حبیبی، ۱۳۷۲: ۶۴)؛ ۲. برودر و دیگران مبنی بر اینکه ارتباط عملکردی این سکونتگاهها بیشتر با مادر شهر (منطقه شهری) بوده و پیوندهای روستائی و فعالیت‌های کشاورزی در این سکونتگاهها تقریباً وجود ندارد (Browder et al, 1995: 323)؛ به عنوان چارچوب‌های نظری این بخش از تحقیق انتخاب شده‌اند.

ب - از نظر اشتغال در بخش‌های رسمی و یا غیر رسمی ساکنین

سکونتگاهها، نظرات: ۱. برودر و دیگران مبنی بر اینکه اغلب ساکنین سکونتگاههای خودرو حاشیة کلانشهرها شغل رسمی داشته، حقوق ثابتی دریافت کرده و مطابق قانون کار با آنان برخورد می‌شود (بجز زنان که از این قاعده مستثنی هستند) (Browder et al, 1995: 319-324)؛

۲. نظرات پرلن مبنی بر این که درصد قابل توجهی از ساکنین سکونتگاههای غیررسمی غالباً در مشاغل رسمی مشغول بکار هستند و یا برای خود کار می‌کنند و یا ترکیبی از این دو (Perlman, 1986: 41)؛ بعنوان چارچوب نظری این بخش از تحقیق ارائه می‌شوند.

۶. روش تحقیق:

در این قسمت از مطالعه، پس از تعریف سکونتگاه خودرو (بکار رفته در این مطالعه)، نحوه انتخاب سکونتگاههای خودرو نمونه، نحوه نمونه‌گیری داخل سکونتگاههای خودرو برای جمع‌آوری اطلاعات و نیز نحوه جمع‌آوری اطلاعات توضیح داده خواهد شد.

سکونتگاههای خودرو در این مطالعه به سکونتگاههای اطلاق می‌شوند که بدون طرح توسعه (طرح هادی و یا جامع) در زمین‌های خالی از سکنه و یا در مجاورت یک روستا بوجود آمده و رشد جمعیتی بالائی داشته باشند (۱۷)

(مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، ۱۳۷۵ الف: ۳۰-۳۱).

با استفاده از مطالعات انجام شده در «طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن» (مرحله اول)؛

گزارش‌های شماره ۲ (جنبه‌های اجتماعی اسکان جمعیت) و شماره ۳ (فعالیت‌های اقتصادی و اسکان جمعیت)؛ سکونتگاههای خودرو واقع در اطراف ۳ محور عمده ارتباطی تهران، یعنی محور جاده خراسان، محور جاده ورامین و محور جاده ساوه، در ابتدا شناسائی شده و سپس بصورت تصادفی (۱۸) یک سکونتگاه خودرو از هریک از سکونتگاههای محورهای ارتباطی ۳ گانه فوق‌الذکر انتخاب شدند. این سکونتگاهها عبارتند از (نقشه شماره ۱):

● باقرآباد در محور جاده ورامین (کُد آبادی: ۲۵۹۶۹۵)

● خاتون‌آباد در محور جاده خراسان (کُد آبادی: ۲۶۲۰۴۸)

● صالح‌آباد در محور جاده ساوه (کُد آبادی: ۲۵۹۹۹۴)

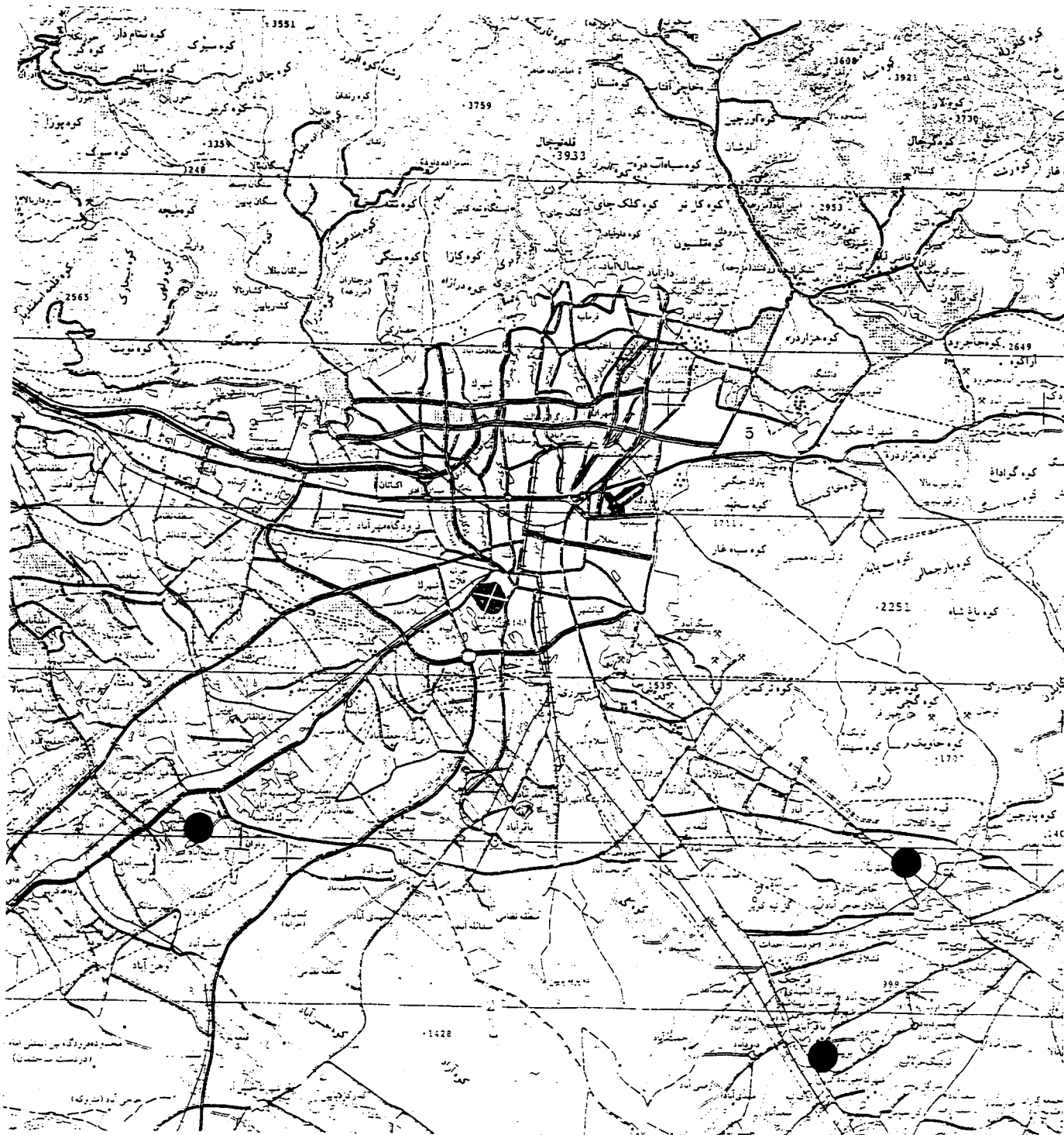
برای دریافت اطلاعات مورد نظر در این مطالعه، پرسشنامه‌ای تنظیم و در سکونتگاههای خودروی انتخاب شده در نمونه‌گیری با استفاده از روش نمونه‌گیری سیستماتیک، تکمیل گردید. اطلاعات این پرسشنامه‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. در این تحلیل عمدتاً از جداول متقاطع و درصدها استفاده شده است و استفاده از روشهای آماری آزمون فرضیات مد نظر نبوده‌اند.

جدول ۲ تعداد پرسشنامه‌های تکمیل شده در هریک از سکونتگاههای مورد بررسی را نشان می‌دهد.

جدول ۲. تعداد پرسشنامه‌های تکمیل شده در هریک از سکونتگاهها

جمع	خاتون‌آباد	صالح‌آباد	باقرآباد	
۲۰۶	۵۸	۵۱	۹۷	تعداد پرسشنامه‌ها
۱۰۰	۲۸/۱۵	۲۴/۷۶	۴۷/۰۹	درصد

نقشه شماره ۱. موقعیت مکانی سکونتگاههای خودروی نمونه

جدول ۳. جمعیت و نرخ رشد سکونتگاههای مورد بررسی در سال ۱۳۴۵-۷۵

نام آبادی	۱۳۷۵		۱۳۶۵		۱۳۵۵		۱۳۴۵		نرخ رشد جمعیت (درصد)
	جمعیت	خانوار	جمعیت	خانوار	جمعیت	خانوار	جمعیت	خانوار	
باقرآباد	۴۰ ۸۸۷	۸ ۱۷۹	۲۷ ۸۸۲	۵ ۲۰۶	۱ ۵۲۰	۳ ۱۸	-	-	۱۳۵۵-۶۵
صالح آباد	۱۹ ۹۲۲	۴ ۲۲۷	۱ ۱۲۳	۲۳۴	۴۲	۷	۴۶۰	۹۰	۲۸/۷۶
خاتون آباد	۱۶ ۲۲۳	۳ ۳۵۶	۷ ۳۵۱	۱ ۴۲۲	۵۹۹	۱۲۶	-	-	۷/۹۲

مأخذ: مرکز آمار ایران، سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن در سالهای ۴۵ لغایت ۱۳۷۵.

جدول ۴. محل اشتغال سرپرستان خانوارهای مورد بررسی (درصد)

محل اشتغال	باقرآباد	صالح آباد	خاتون آباد	میانگین
همان آبادی	۲۷	۲۸/۳	۵۲/۶	۳۵/۹۷
تهران	۵۰/۶	۴۱/۳	۲۶/۳	۳۶/۴۰
سایر سکونتگاههای حاشیه‌یی	۱۶/۹	۳۰/۴	۲۱/۱	۱۱/۸
سایر	۵/۶	-	-	۱/۸۷
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

جدول ۵. نوع شغل سرپرستان خانوارهای مورد بررسی (درصد)

نوع شغل	باقرآباد	صالح آباد	خاتون آباد	میانگین
کارگر	۵۱/۶	۵۰	۶۴/۹	۵۵/۵
کارمند	۱۴/۳	۱۴/۶	۵/۳	۱۱/۴
کشاورز	۲/۲	۲/۱	-	۱/۴۳
شغل آزاد	۲۵/۳	۲۷/۱	۱۹/۸	۲۷/۴
سایر	۶/۶	۶/۳	-	۴/۳
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

جدول ۶. وضعیت اشتغال سرپرستان خانوارهای مورد بررسی (درصد)

وضع اشتغال	باقرآباد	صالح آباد	خاتون آباد	میانگین
رسمی	۳۵/۶	۳۳/۳	۱۹/۳	۲۹/۴
غیررسمی	۶۴/۴	۶۶/۷	۱۰/۷	۷۰/۶
جمع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

بررسی در مورد سئوالهای مربوط به نوع شغل و وضعیت شاغلان سرپرست خانوارها را که در جداول ۵ و ۶ ارائه شده‌اند، در نظر می‌گیریم. در این بررسی اشتغال رسمی به

بجز خاتون آباد که ۴۷/۴ درصد سرپرستان خانوارهای مورد بررسی آن در تهران و سایر سکونتگاههای حاشیه‌ای شاغل بودند، ۷۶/۵ درصد شاغلین باقرآباد و ۷۱/۷ درصد شاغلین صالح آباد در تهران و سایر سکونتگاههای حاشیه‌ای مشغول به کار بوده‌اند.

این یافته‌ها در راستای فرضیه یک این تحقیق بوده و از نظرات ارائه شده در چارچوب نظری تحقیق، نظریات حبیبی مبنی بر اینکه اینگونه سکونتگاهها در ارتباطی مستقیم با تهران و مکانهای کار اطراف آن قرار دارند، و نیز نظریات برودر و همکاران مبنی بر اینکه ارتباط عملکردی اینگونه سکونتگاهها بیشتر با مادرشهر بوده و پیوندهای روستائی و فعالیت‌های کشاورزی در اینگونه سکونتگاهها تقریباً وجود ندارد، پشتیبانی می‌کند.

برای بررسی فرضیه دو این مطالعه (اغلب ساکنین این سکونتگاهها در فعالیتهای اقتصادی رسمی اشتغال دارند) پاسخهای دریافتی از خانوارهای نمونه مورد

اطلاعات جمعیتی و نرخ رشد آن در سالهای ۱۳۴۵-۱۳۷۵ این سکونتگاهها در جدول ۳ ارائه شده است. این اطلاعات نشان می‌دهد که دو سکونتگاه باقرآباد و خاتون آباد در سال ۱۳۴۵ خالی از سکنه بوده و در آن سال جمعیت صالح آباد ۴۶۰ نفر بوده است. در دهه ۱۳۵۵-۶۵ هر سه سکونتگاه از نرخ رشد جمعیتی بسیار بالائی برخوردار بوده‌اند که در دهه ۱۳۶۵-۷۵ صالح آباد به نرخ رشد بالای خود ادامه داده و خاتون آباد و باقرآباد کاهش نرخ رشد جمعیت نسبت به دهه ۱۳۵۵-۶۵ داشته ولی نرخ رشد این سکونتگاهها از متوسط نرخ رشد ملی هنوز بالاتر است.

۷. یافته‌های مطالعه:

برای بررسی فرضیه یک (ارتباط عملکردی این سکونتگاهها عمدتاً با کلانشهر تهران و نه با مناطق روستائی است)، محل اشتغال سرپرستان خانوارهای مورد بررسی مورد سئوال قرار گرفت. بررسی اطلاعات مربوط به محل اشتغال سرپرستان خانوارهای مورد بررسی نشان می‌دهد که حدود ۲۷ درصد شاغلین باقرآباد، ۲۸/۳ درصد شاغلین صالح آباد و ۵۲/۶ درصد شاغلین خاتون آباد در همان سکونتگاهها و بطور متوسط حدود ۴۰ درصد آنها در تهران مشغول بکار هستند. همچنین بطور متوسط، حدود ۲۳ درصد شاغلین این سکونتگاهها در سکونتگاههای حاشیه‌ای دیگر شاغل هستند (جدول ۴).

بررسی نوع شغل سرپرستان خانوارهای مورد بررسی (جدول ۵) نیز نشان می‌دهد که بطور متوسط ۵۵/۵ درصد آنها کارگر، ۱۱/۴ درصد کارمند، ۲۷/۴ درصد شاغل آزاد و فقط ۱/۴۳ درصد کشاورز بوده‌اند.

اشتغالی گفته می‌شود که در آن شاغلین حقوق و دستمزد ثابت (دائمی)^(۱۹) دریافت می‌کنند.

(Browder et al. 1995: 320)

بررسی اطلاعات جداول ۵ و ۶ نشان می‌دهد که کارگران اکثریت ساکنین این سکونتگاهها را تشکیل می‌دهند و نیز اغلب سرپرستان خانوارهای مورد بررسی در اشتغال غیررسمی (بطور متوسط، ۷۰/۶ درصد) فعالیت دارند. این نتیجه هماهنگ با فرضیه دو این مطالعه نبوده و نشان می‌دهد که برخلاف نظریات ارائه شده در چارچوب نظری (نظریات برودر و همکاران و پرلمن)، اکثریت ساکنین سکونتگاههای مورد بررسی در مشاغل غیررسمی مشغول بکار می‌باشند. این یافته از نظریات قبلی پرلمن (Perlman, 1971) مبنی بر اینکه سکونتگاههای خودرو مکانهای اشتغال غیررسمی می‌باشند جانبداری می‌کند. البته خانم پرلمن طی بیست و پنج سال مطالعه این نظر خود را تغییر داده‌اند که در مورد سکونتگاههای مورد بررسی در این مطالعه صدق نمی‌کند.

۸ نتایج مطالعه:

نتایج بدست آمده از این مطالعه نشان می‌دهد؛ ۱. ارتباط عملکردی سکونتگاههای خودرو مورد بررسی در این مطالعه عمدتاً با کلانشهر تهران و سایر سکونتگاههای حاشیه‌ای است (همانند سکونتگاههای خودرو حاشیه کلانشهرهای کشورهای امریکای لاتین) و با مناطق روستائی پیرامونی خود ارتباط عملکردی ندارند (برخلاف سکونتگاههای حاشیه‌ای کلانشهرهای کشورهای افریقائی)؛ ۲. اغلب ساکنین سکونتگاههای مورد بررسی، در فعالیت‌های غیررسمی شاغل هستند.

پی‌نوشتها:

۱. منطقه کلانشهری تهران همان محدوده مجموعه شهری تهران است که طبق مصوبه مورخ ۱۳۷۴/۷/۲۶ هیأت دولت، کل استان تهران فعلی را شامل می‌شود.
۲. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۷)، طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن (مرحله اول)؛ بررسی مشکلات و پیشنهاد راه‌حل برای مدیریت مجموعه، تهران، صص ۲-۱.
۳. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۶)، منطقه کلانشهری تهران؛ مسائل و مشکلات، چشم‌انداز آینده و ضرورتها، تهران، ص ۴.
۴. روش انتخاب سکونتگاههای نمونه در بخش روش‌شناسی ارائه گردیده است.
۵. در این مقاله دو هدف از اهداف چهارگانه طرح پژوهشی بررسی گسترش سکونتگاههای خودرو اطراف کلانشهر تهران مورد بررسی قرار گرفته است.
6. Functional Linkage
۷. رفیعی و اطهاری در پژوهش «حاشیه‌نشینی در ایران: علل و راه‌حلهای»، ۵۱ منبع مطالعاتی در مورد حاشیه‌نشینی در ایران را شناسائی کرده و فهرست این منابع را در گزارش خود ارائه نموده‌اند (صفحات ۲۲-۱۶).
8. General Typology
9. Peri-urban
10. Mobility
۱۱. سید محسن حبیبی نیز در مطالعه اسلامشهر به نتیجه مشابهی رسیده است که در ابتداء این بخش بدان اشاره شد.
12. Perlman
13. Self-built
14. demographic process
15. Quasi - rural
۱۶. در این مطالعه فرضیه‌ها بصورت فرضیه جایگزین بیان شده‌اند و نه فرضیه صفر که در برخی از مطالعات مرسوم است.
۱۷. بدیهی است سکونتگاههایی که بدون طرح توسعه بوجود آمده و یا گسترش یافته ولی رشد جمعیت بالائی نداشته باشند، لزوماً مشمول خصوصیات و ویژگیهای که در این طرح آمده است، نخواهند بود.
18. Random
19. Regular Salaries and Wages.

کتابشناسی

- پیران، پرویز (۱۳۷۴): «آلونک‌نشینی در ایران: بخش پایانی»، مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره‌های ۹۶-۹۵، صفحات ۱۲۹-۱۲۵.
- حبیبی، سید محسن و دیگران (۱۳۷۱): دگرگونی روستاهای مجاور شهرهای بزرگ و نقش آنها در نظام اسکان کشور؛ مطالعه موردی اسلامشهر، مؤسسه مطالعات محیط زیست دانشگاه تهران، تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۲): «اسلامشهر؛ یک مجموعه زیستی کامل یا یک مجموعه زیستی ترکیبی»، مجله گفتگو، شماره ۱.
- رفیعی، مینو و اطهاری، کمال (۱۳۷۴): حاشیه‌نشینی در ایران: علل و راه‌حل‌ها، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران.
- مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن، سالهای ۱۳۷۵ - ۱۳۴۵.
- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۵ الف): طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن (مرحله اول)، گزارش شماره ۲ (جنبه‌های اجتماعی اسکان)، تهران.
- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۵ ب): طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن (مرحله اول)، گزارش شماره ۳ (فعالیت‌های اقتصادی و اسکان جمعیت)، تهران.
- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۶): منطقه کلانشهری تهران؛ مسائل و مشکلات، چشم‌انداز آینده و ضرورتها، تهران.
- مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران (۱۳۷۷): طرح مجموعه شهری تهران و شهرهای اطراف آن (مرحله اول)؛ بررسی مشکلات و پیشنهاد راه‌حل مدیریت مجموعه، تهران.
- Alsayyad, N. (1993): «Squatting and Culture; A Comparative Analysis of Informal Development in Latin America and the Middle East», Habitat International, Vol. 17, No.1, pp. 33-44.

- Trends in Southeast Asia: Some Issues for Policy», *Journal of Southeast Asian Studies*, 19, No.1, pp. 137-54.
- Koppel, B. (1991): *The Rural-Urban Dichotomy Reexamined: Beyond the Ersatz Debate? In the Extended Metropolis: Settlement Transition in Asia*, Edited by B. Koppel, and T.G. McGee, pp. 47-70, (Honolulu: University of Hawaii Press).
  - Perlman, K. (1971): *The Fate of Migrants in Rio's Favalas: The Myth of Marginality*, Ph.D. Dissertation. MIT.
  - Perlman, J. (1986): «Six Misconceptions about Squatter Settlements», *Development: Seeds of Change*, No.4, pp. 40-44.
  - Sanyal, B. (1984): *Urban Cultivation in East Africa: People's Response to Urban Poverty*. Paper Presented for the Food-Energy Nexus Program of the United Nations University (June).
  - Slater, D. (1982): «State and Territory in Post-Revolutionary Cuba: Some Critical Reflections on the Development of Spatial Policy» *International Journal of Urban and Regional Research* (March), pp. 1-33.
  - Browder, J. O.; Bohland, James R. and Scarpaci, Joseph L. (1995): «Patterns of Development on the Metropolitan Fringe: Urban Fringe Expansion in Bangkok. Jakarta, and Santiago». *Journal of the American Planning Association*, 61, No.3, pp. 310-327.
  - Dias, Hiran D. (1990): «Agricultural Change and the Transformation of Urban - Regional Linkages in Asia». *Regional Development Dialogue*, 11, No. 2, pp. 1-22.
  - Elkan, W. (1967): «Circular Migration and the Growth of Towns in East Africa». *International Labour Review*, 96, No.6, pp. 581-9.
  - Gilbert, Alan (1993): *In search of A Home: Rental and Shared Housing in Latin America* (Tucson and London: University of Arizona press).
  - Griffin, E. and Larry Ford (1980): «A Model of a Latin American City Structure», *Geographical Review*, 70, No. 4, pp. 397-422.
  - Gugler, J. (Editor),(1997): *Cities in the Developing World: Issues, Theory and Policy* (N.Y.: Oxford University press).
  - Hardoy, J. and D. Satterthwaite (1989): *Squatter Citizen; Life in the Urban Third World* (London: Earthscan Pub. Ltd).
  - Hugo, G. (1985): *Circulation in West Java, Indonesia*, in *Circulation in Third World Countries*, Edited by R.M. Pothero and M. Chapman, pp. 75-99 (London: Routledge and Kegan Paul).
  - Isarnkura, W. (1990): «Emerging Urban - Regional Linkages : The Bangkok Metropolitan Region», *Regional Development Dialogue*, II, No. 2, pp. 56-84.
  - Jamal, V. and Weeks, J. (1988): «The Vanishing Rural-Urban Gap in Sub-Saharan Africa», *International Labour Review*, 127, No.3, pp. 271-92.
  - Jones, G.W. (1988): «Urbanization